

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Történelemtudományok Doktori Iskola
Európai Etnológia Doktori Program

Schwarcz Gyöngyi

Lokalitás, etnicitás és a gazdaság
Gazdasági–társadalmi változások Tarjánban a rendszerváltás után

PhD dolgozat tézisei

Budapest
2011

Elsőként köszönetemet szeretném kifejezni mindazoknak, akik segítettek e dolgozat létrejöttét.

Hálával tartozom Tarján minden lakójának, különösen azoknak, akik megosztották velem élettörténetüket, gondolataikat, érzéseiket és segítettek eligazodni a helyi viszonyok között.

Sokat köszönhetek témavezetőmnek, Sárkány Mihálynak, aki mindig támogatott és hitt bennem, valamint értékes tanácsokkal egyengette elméleti útkeresésemet.

Köszönöm tanárainknak, hogy egyetemi és doktori tanulmányaim alatt is figyelemmel kísérték munkámat, szakmai tanácsaikkal segítették haladásomat. Különösen Kovács Katalinnak, Szilágyi Miklósnak, Paládi-Kovács Attilának, Mohay Tamásnak, Kocsis Gyulának, Szarvas Zsuzsának, Bali Jánosnak, és Marelyn Kiss Józsefnek szeretnék köszönetet mondani támogatásukért és tanácsaikért.

Külön köszönet illeti az ELTE Tárgyi Néprajz Tanszékét, hogy befogadtak Sasakawa ösztöndíjasként, ami lehetővé tette számomra a kutatás lezárását és a disszertáció elkészítését, továbbá a Szilágyi Miklós vezette T 1748432 számú, és a Csoba Judit irányítása alatt futó T 1748886 számú OTKA kutatások terepmunkához és adatfeldolgozáshoz nyújtott anyagi támogatását.

Rácz Katalinnak, Váradi Monika Máriának, Gulyás Juditnak és Kuczi Tibornak köszönöm, hogy olvasták és véleményezték szövegeimet.

Minden eddigi munkahelyi kollégámnak is köszönettel tartozom az erkölcsi támogatásért, amit tőlük kaptam.

Nem tudom eléggé megköszönni családom és barátaim segítségét, akik mindig mellettem álltak és türelemmel viselték doktori tanulmányaim rájuk rótt megpróbáltatásait.

1. A dolgozat rövid összefoglalása

A dolgozat egy lokális társadalom rendszerváltás utáni átformálódását mutatja be, ahogy egy új szabályok szerint szerveződő gazdasági és társadalmi térben a vizsgált településen élők megpróbálják a maguk egyéni és közösségi szintű válaszaikat megtalálni az új kihívásokra. Ezek a válaszok részben a gazdasági adaptációra, részben a társadalom átformálódására vonatkoznak, és a dolgozat célja, hogy feltárja azt a bonyolult összefüggésrendszert, azt az interakciós hálózatot, amely az egyéni és települési szintű törekvésekben megmutatkozik. Ehhez megpróbálja azonosítani a mélyben meghúzódó mentális készlet elemeit, a normákat, a településen a gazdasági átmenetet és a helyi társadalom formálódását tematizáló, annak irányt szabó hivatalos és informális vezető réteg stratégiáit, miközben a külső tényezők hatásainak számbavételéről sem feledkezik meg.

2. Elméleti kérdések és módszertani keretek

A jelenkutatás, ezen belül a helyi társadalmak átalakulásának vizsgálata az ezredforduló táján különös jelentőséggel bír. Magyarországon a 20. század második felében felerősödő modernizáció, az elmúlt évtizedekben a globalizáció egyre nyilvánvalóbb hatása és nem utolsósorban az 1989-90-es rendszerváltás következményeként végbemenő politikai, gazdasági változások a társadalom gyors és mélyreható változását okozták, okozzák. A társadalomtudományos érdeklődés a történelmi parasztság 20. századi eltűnését, felszámolódását a polgárosodás folyamatoként értelmezte az elmúlt évtizedekben, aminek a szocialista típusú gazdasági és társadalmi berendezkedés vetett véget. E korszak modernizációs folyamatait a korábban megkezdett majd elakadt polgárosodás folytatásaként látták. A makrostruktúrák helyett a mikrovilágokra fókuszáló kutatások feltárták ezeknek az általános folyamatoknak a lokális/területi változatait, a különbségeket általában társadalomszerkezeti és kulturális sajátosságokkal magyarázták. A rendszerváltás utáni vizsgálatok azonban arra is rávilágítottak, hogy az öröklött társadalmi és gazdasági gyakorlatok nem minden esetben jelentettek ugyan olyan sikeres alkalmazkodást a modern piac intézményeihez és az új társadalmi kihívásokhoz, mint a korábbi korszakban. Ezek az eredmények arra ösztönöztek, hogy egy a gazdasági-társadalmi átmenetben sikereket elérő települést vizsgálva ne csak az adottságokra, az öröklött mintákra helyezzem a hangsúlyt, hanem az ezekkel való élni tudás egyéni és közösségi stratégiáit is vegyem figyelembe, elemzésemben e két szempontot végig következetesen érvényre juttatom.

A Komárom-Esztergom megyei Tarján kedvező gazdaságföldrajzi elhelyezkedése, amit akár legfontosabb adottságának is tekinthetnénk, magyarázhatná is a faluban lezajlott sikeres gazdasági adaptációt. A többségében németek lakta település alaposabb vizsgálatából azonban kiderül, hogy egy belső erőforrásokra alapozott átalakulási, fejlődési utat járt be, amiben fontos szerepet játszottak a sváboknak tulajdonított mentalitásbeli elemek, a sváb többség által megőrzött etnikai identitás, valamint a közösséget összetartó erős lokális identitás, és ez utóbbiak tervszerű és tudatos

ápolása, megőrzése – elsősorban a helyi önkormányzat és a köré szerveződő hatalmi centrum képviselői által –, valamint tökéként való hasznosítása.

A *lokalitás* későmodern felfogása szerint elsősorban kapcsolatokat és kontextusokat jelent, amelyeket a lokális szubjektumok hoznak létre, illetve működtetnek az ehhez szükséges helyi tudás alkalmazásával. A kapcsolatok és kontextusok gyakorlati és diskurzív szinten is folyton újratermelődnék, vagyis a társadalmi cselekvések és az ezeket irányító, befolyásoló kontextusokról folytatott diskurzusok teremtik meg. Az *etnicitás* lényege a relációkban rejlik, sokkal inkább egy viszonyt jelöl mint szubsztanciát, ám ennek a viszonynak létezik egy hatalmi aspektusa is: az etnicitás mindig az erőforrásokért folytatott küzdelemben válik fontossá, és ez esetben szimbolikus erőforrásnak tekinthető az elismerés is. Tarján példája alapján én azonban tovább megyek annál, hogy csak szimbolikus erőforrásként értelmezsem az etnicitás és lokalitás teremtését. Úgy vélem, a település és lakóinak sikeres gazdasági magatartását nagy mértékben befolyásolja az etnicitás (gazdasági) erőforrásként való használata.

Az etnicitás, lokalitás későmodern felfogásai, valamint a történeti kontextus alapos feltárása szándékaim szerint megóvják az értelmezést az etnikai partikularizmus csapdájától, a közösség és etnikai identitás hagyományos felfogása helyett azoknak teremtett, mozgásba hozott és mozgásban tartott értelmezésére építve. Elemzésem három megközelítés köré épül. Számba veszem a külső tényezők hatását, továbbá vizsgálom az egyéni és a közösségi szintű stratégiák szerepét is a gazdasági-társadalmi átmenetben.

A módszereit és szemléletét tekintve etnológiai jellegű kutatás és elemzés elsősorban a rendszerváltás óta eltelt időszak történéseit veszi alapul, s bár bizonyos jelenségek megértéséhez hosszabb folyamatokat kellett áttekinteni, alapvetően a közelmúltra, és elsősorban a kutatás jelenére fókuszál. Ahhoz, hogy a falu adottságait és az azokkal való élni tudás stratégiáit jobban megvilágítsam, időnként ki kell tekintenem Tarján, mint közigazgatási egység és mint elképzelt és fenntartott lokalitás határain túlra is. Ezért ahol az érvelés megkívánja, felvázolom Tarján szűkebb környezetét és azzal való kapcsolatait is.

3. A dolgozat felépítése

A fent kifejtett problematikát öt fejezetben elemzem. A bevezetést követően az itt bemutatott elméleti és módszertani kereteket tárgyalom részletesen. Ismertetem a néprajz és az antropológia jelenhez való viszonyulását és a hazai társadalomnéprajzi jelenkutatások rövid, a dolgozat szempontjából tanulságokkal szolgáló történetét. Ezután a polgárosodást és a posztszocializmust tekintem át, mint általános paradigmákat, és a dolgozat ezekhez fűződő lehetséges viszonyát veszem számba. Végül a közösségtől a lokalitásig eljutó tudományos érdeklődés, valamint az etnicitás és identitás számomra fontos elméleteit emelem ki. A fejezetet a módszertan ismertetése zárja.

A második fejezetben a lokalitás történetét vázolom fel belső nézőpontból az emlékezet mint társadalmi gyakorlat elméletéből kiindulva. A rekonstruált és szükségképpen dekonstruált település- és társadalomtörténetet úgy próbálom bemutatni, ahogy az a helyi tudásban, emlékezetben él. Egy olyan történet-elbeszélés összeállítására teszek kísérletet, ami kizárólag a tarjániak múltra vonatkozó tudásán alapul, és arra is

figyelemmel van, hogy szerkesztik ezt a tudást történelemmé. Alapvető forrásként a helytörténeti munkákat használom, az ezekből szerzett ismereteket kiegészítem egyéb, tarjániak által készített írásos dokumentumokkal, a bemutatott forrásokkal és az általuk elbeszélte történetekkel. Elsőként a helytörténeti írások szerzőit és munkáikat mutatom be, illetve azokat a „hivatásos” emlékezőket, akiket a falu közvéleménye is a helyi történelem ismerőinek tart, majd ezután következik a falu ismert történetének elbeszélése.

A harmadik fejezetben azt tekintem át, hogy milyen tágabb összefüggésrendszerbe vagy összefüggésrendszerekbe helyezik magukat a lokális közösség tagjai, hogyan alakítják kifelé irányuló kapcsolataikat és miként élnek adottságaikkal. Négy területre térek ki részletesen, elsőként a gazdasági kapcsolatok alakulását veszem számba és ennek hatásait a település életére. Második helyen a házassági kapcsolatok irányait vizsgálom egykor és manapság, a változások okait kutatva. Ezt követi a különféle (köz)igazgatási kapcsolatok bemutatásán keresztül az állami centralizációhoz való viszony ismertetése, s végül azt a virtuális kapcsolódást mutatom be, amit a világhálón keresztül valósítanak meg, azaz a települési honlap segítségével arra a kérdésre keresem a választ, hogy milyen képet próbál Tarján kifelé sugallni. Ennek a fejezetnek a tanulsága abban foglalható össze, hogy a tarjániak élnek a külső környezet nyújtotta lehetőségeikkel, ki tudják használni azokat boldogulásukhoz (gazdasági kapcsolatok, virtuális jelenlét), sőt át is tudják formálni a számukra leginkább kedvező irányba (lásd házassági és közigazgatási kapcsolatok).

A negyedik fejezetben előbb hosszasan taglalom az etnicitás és gazdaság eddigi és lehetséges értelmezéseit, kijelölve ebben a magam érvelésének helyét. Majd ezek alapján sorra veszem melyek azok az öröklött minták és a történelem tanulságaiból leszűrt tapasztalatok, amelyeknek gazdasági gyakorlatokat alakító hatása van, vagy legalább is maguk a tarjániak tulajdonítanak nekik ilyet. Ezek után bemutatom a vállalkozók (egyének és családok) szintjén azokat a felhalmozott kulturális és társadalmi tőkéket (meglévő szakismeretek; mentalitás, habitus; a család segítő, támogató szerepe és a lokális kapcsolatháló), amelyekre támaszkodhattak a tarjániak a vállalkozások indításánál és működtetésénél.

Végül az utolsó fejezetben azt vizsgálom, hogyan kapcsolódnak mindezek a törekvések, jellegzetességek össze a helyi politikában. Vagyis azt nézem meg, hogyan teremtik a lokalitást, milyen kontextusokat alakítanak ki hozzá, hogyan tartják fenn ezeket, és mi a szerepe ebben az etnicitásnak, etnikai identitásnak. A svábságtól a német felé tartó etnikai önazonosság máshol is zajló átformálódásának és a helyi politikai elitnek, a közélet fontosabb szereplőinek, csoportjainak bemutatása után azt a három kontextust veszem sorra, amelyek kijelölték az átalakulás kereteit: „*Tarján a szép, kényelmes falu*”, „*Tarján, a megélhetést nyújtó falu*”, végül, de nem utolsó sorban „*Tarján a sváb falu, az összetartó falu*”. Ezek mentén mutatom be a falu rendszerváltás utáni gazdasági-társadalmi átformálódását.

4. Összefoglalás, végkövetkeztetések

A gazdaság és az etnicitás összekapcsolása viszonylag újabb kutatási terület a gazdasági antropológiában és a gazdaságszociológiában egyaránt, a nemzetközi kutatások azonban

szinte kizárólag a bevándorló csoportok etnikus kötődéseinek szerepét vizsgálják gazdasági tevékenységeik elemzésében. Számomra ezért hasznosabbnak tűntek a magyarországi német (sváb) parasztok eltérő gazdálkodási kultúráját, mentalitását és életmódját leíró néprajzi megközelítések. A svábságról kialakult és közismert etnikus sztereotípiákat, a nekik tulajdonított polgárosultabb mentalitást én azonban a modern tudat és viselkedés részeként értelmezem, ami csak bizonyos helyzetekben és szituációkban értelmeződött és értelmeződik még ma is etnikus karakter-jegyekként. Viszont azt is állítom, hogy ezek a munkakultúrára, életmódra vonatkozó, a gazdasági habitusokban is megnyilvánuló tulajdonságjegyek a sváb (ön)kép elengedhetetlen tartozékává váltak a csoportkijelölés és kategorizáció bonyolult viszonyában, és számos példáját hozom annak, hogy maguk a tarjániak is nyíltan avagy burkoltan, de élnek ezekkel a „svábság-magyarázatokkal”, legyen szó akár a privátszférához tartozó, akár közéleti jelenségek magyarázatáról.

Ezeknek a maguk és mások által is etnikai sajátosságként értelmezett mentalitásbeli elemeknek a hatását az élet számos területén kimutattam. Tetten érhető a település közigazgatási kapcsolataitól kezdve a mezőgazdasági átalakulás helyi sajátosságain keresztül honlapjuk, arculatuk megszerkesztéséig a közpolitikában, közösségi stratégiákban. Ám ugyan úgy megjelennek az egyéni gazdasági sikerekben, sőt *a településen kimutatható erőteljes vállalkozói hajlandóságot is a sváboknak tulajdonított tipikus gazdasági gyakorlatok és habitusok jelenkori megnyilvánulásának tekintem.* A szocializmus alatt nem a kistermelés, hanem a meglévő szakmához kapcsolódó másodállások formájában megjelenő és megőrződő minta a rendszerváltás után lendületes *nekilódulást*, a kapitalizmus szellemének határozott erőre kapását eredményezte a településen. Vállalkozói életutak bemutatásán keresztül mutatok rá arra, hogy a (kis)vállalkozások mennyire a megszerzett tudásra, a családi erőforrásokra és munkakultúrájukra alapoznak, de részben a közösségi szolidaritás, részben a magánboldogulás érdekében is ezeket innovatív, kreatív módon hasznosítják.

Az etnikai identitást alapvetően kapcsolatokként és viszonyokként értelmeztem, ám figyelmet fordítottam az etnikai identitás elemkészletére, mivel a különböző generációknál a megélt történelmi tapasztalatok következményeként jelentős eltérések mutatkoznak ebben. Más minőségű a lokális történelemről, etnohistoriáról való tudásuk és a kulturális készlet más elemeire helyezik a hangsúlyt önreprezentációjukban. Míg a legidősebb generáció inkább határmegvonásokkal, elkülönítésekkel él, a fiatalok már könnyedén váltogatják különféle identitásaikat, miközben keresik, életben tartják, vagy megteremtik azokat a helyzeteket, amelyekben megélhetik etnikai önazonosságukat. A köztük lévő generációból formálódott a rendszerváltás után színre lépő faluvezető réteg, akiknek azokat a kereteket kellett megteremteni, ami lehetővé tette mindenki számára az azonosulást.

A megélhetést és a kellemes, élhető teret megfogalmazó falukoncepciók megvalósítása eredményesnek bizonyult, és az összetartó falu toposzt is sikerült átültetni a gyakorlatba. Hiba lenne azonban ezt az önkormányzat által menedzselte átalakulást leszűkíteni gazdaságpolitikai és kultúrpolitikai tervek végrehajtására, mivel ennél jóval összetettebb folyamat zajlott-zajlik Tarjában. A helyi vezetés sokkal inkább identitáspolitikát valósít meg, aminek a tarjániság, a németiség, de az egyéni stratégiákban megmutatózó vállalkozó szellem és boldogulási képesség, öngondoskodás egyformán fontos eleme. Tagadhatatlanul kialakult mára egyfajta tarjáni identitás, ami erőteljesen

támaszkodik az etnikus önazonosság életben tartására szervezett közösségi megmozdulásokra, s ezeknek ráadásul létezik egy 'kifelé' és egy 'befelé' szülő változata is.

A tarjániság fenntartását célzó civil szervezeteknek, közösségi megmozdulásoknak talán a falu népességmegtartó erejére van a legerősebb és legközvetlenebb hatása, hiszen a fiatalok, még a felsőfokú végzettségűek is, szívesen maradnak otthon. A közeli nagyváros kínálta lehetőségek ellenére a falu nem ürült ki, nem vált a város alvófalujává, Tatabánya kertvárosává. A viszonylag kis távolság és az élénk, napi szintű kapcsolatok ellenére Tarján képes volt megőrizni eleven arculatát, sajátos faluközösségét, a várostól független belső életét, sőt még megélhetést is képes nyújtani lakóinak.

5. A szerzőnek a témában megjelent publikációi

2009 Being Swabian, remaining ethnic German The characteristics of changing ethnic identities in a Hungarian village. *Etnologia Polona* 27, (2006): 103–116.

2008 Egy sajátos helyi stratégia: az etnikus identitás, mint a gazdasági tokeképzés eszköze Tarjánban. In Dénes Attila – Kiss Márta – Rácz Katalin – Schwarcz Gyöngyi (szerk.): *Alkalmazkodási stratégiák a vidék gazdaságában*. (Jelen-kutatások 1) Budapest, Jelenkutatások Alapítvány, 53–64.

2005 Esélyek, adottságok és stratégiák. Agrártermelők Tarjánban és Kocséron. In Schwarcz Gyöngyi – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós (szerk.): *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézete – MTA Társadalomkutató Központ, 139–156.

2004 Leosztott szerepek, kitörési kísérletek In Sáfrány Réka (szerk.): *Életpályák és mozgásterek: nők a helyi közéletben*. h.n., Magyarországi Női Alapítvány MONA, 49–65.

2004 Svábnak lenni, németnek maradni. Az etnikai identitás változásának jellegzetességei Tarjánban. In Borsos Balázs – Szarvas Zsuzsa – Vargyas Gábor (szerk.): *Fehéren, feketén. Varsánytól Rititiig II. Tanulmányok Sárkány Mihály tiszteletére*. (Kultúrák keresztútján.) Budapest, L'Harmattan, 109–129.